

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Beatrix- királyné Psalteriuma Melkben. A *Magyar Könyvszemle* 1880-i évfolyamában CSONTOSI János hasonló című cikkben ismertetett egy *Psalterium Beatae Mariae Virginis*-t, amelyet az ausztriai „mölki” bencés kolostorban őriznek és a hagyomány szerint MÁTYÁS király feleségének, ARAGONIAI BEATRIXnak tulajdona volt egykor. A kisméretű, mindössze 8×10 cm nagyságú, de fényes kiállítású kódex négy leveléről (1a, 110b, 173b, 175a) facsimilet is közöl.

A kötet első lapján az Aragoniai-ház címere látható. Minthogy pedig az utolsó lapon található bejegyzések szerint a kódex a XVII. század elején Magyarországon volt, már HORVÁT István az Aragoniai-ház egyik olyan tagjában kereste a tulajdonost, aki Magyarországon megfordult. Ezen az alapon úgy vélte, hogy a kis *Psalterium* tulajdonosa éppen úgy lehetett MÁTYÁS király felesége, mint BEATRIXnak a testvére, ARAGONIAI JÁNOS esztergomi érsek. CSONTOSI már azt is észrevette, hogy az imádságos könyv nő számára készült, mert a szövegben félreérthetetlenül nő az, aki könyörög: „pro me misera peccatrice”. Így tehát semmi akadályja nem lett volna annak, hogy CSONTOSI tulajdonosul BEATRIXot jelölje meg. Mégis a már említett bejegyzések kétségeket támasztottak benne. Ezeknek a bejegyzéseknek a szövege a következő:

Petrus Kohary lib Baro
de Csábrágh 1605
donum Nicolai Pálffy lib.
Baronis de Erdöd

Eszerint a könyv 1605-ben KOHÁRY Péter birtokában volt, aki PÁLFFY Miklóstól kapta ajándékba.¹ Nem szól a bejegyzés arról, hogyan jutott PÁLFFY Miklós a könyv birtokába. Márpedig CSONTOSI nagyon helyesen megjegyzi, hogy a XVI/XVII. század fordulóján nagyon élénk volt még az érdeklődés MÁTYÁS király egykori könyvtára iránt. A belőle kikerült kódexek értékét annyira emelte a rá való utalás, hogy ezt a körülményt feltüntették. CSONTOSI szerint különös lenne, hogy éppen BEATRIX imádságos könyvébe ne jegyezte volna bele PÁLFFY Miklós, ha Budáról került volna hozzá. Ezért CSONTOSI nem mert határozottan állást foglalni. Szerinte az is lehetséges hogy a kötet nem a XVI/XVII. század fordulóján került ki Buda várából más hasonló sorsú kódexekkel együtt, hanem már régibb idő óta a PÁLFFY család birtokában volt és PÁLFFY Miklós már nem is tudott az eredetéről. Mindenesetre CSONTOSI a kérdés tisztázását a későbbi kutatásokra bízta.

¹ CSONTOSI János: *Beatrix királyné imakönyve Mülkben*. Magy. Könyvszle. 1880. 377—381. l. 1 t.

A későbbi kutatásoknak az álláspontja pedig ingadozó volt. WEINBERGER 1908-ban a korvinák jegyzékébe nem vette föl.² HEVESY ellenben MÁTYÁS király könyvtáráról szóló nagy munkájában a könyvtár hiteles darabjai közt tartja nyilván;³ a címert ARAGONIAI FERDINÁND jelvényének tartja s szerinte leánya, BEATRIX örökségként jutott hozzá. WEINBERGER, néhány évvel később, 1929-ben, HEVESY munkájának ismertetésében röviden annyit jegyez meg, hogy ő CSONTOSIVAL ellentétben a *Psalteriumot* BEATRIX személyes tulajdonának tartja, amely nyilvánvalóan napi használatra szolgált s éppen ezért nem volt a Corvinában.⁴ HEVESYVEL ellentétben sem FÖGEL, sem ZOLNAI Klára⁵ nem vette fel a melki *Psalteriumot* a Corvin-kódexek jegyzékébe.

A kérdés kulcsa az eddig kevés figyelemre méltatott, PÁLFFY—KOHÁRY-féle bejegyzésben van. Ezzel kapcsolatban egy érdekes körülmény eddig elkerülte a figyelmet. A bejegyzéses lapot CSONTOSI facsimileben közölte, de azt nem figyelte meg, hogy ezek a bejegyzések semmi esetre sem egykorúak a bejegyzett dátummal. Írása nem a XVII. század első éveire, hanem legjobb esetben is a XVIII. századra, annak is a végére, vagy még inkább a XIX. századba utalja. Semmi esetre sem lehet KOHÁRY Péter sajátkezű írása. Sőt azt is meg lehet állapítani, hogy aki írta, nem magyar anyanyelvű ember volt, mert az *a* betűk visszafelé dőlt ékezeteit ilyen késői időpontban magyar ember már nem tette volna fel. Minthogy pedig CSONTOSI leírása szerint a kódex nem eredeti, hanem későbbi kötésben van, csak arra gondolhatunk, hogy a bejegyzés szövege egykor a kódex eredeti táblájának belsejében volt látható s mikor a melki kolostorban újrakötötték, akkor írta át a szöveget egy szokatlanul gondos könyvtáros a kódex utolsó lapjára, hogy megőrizze a proveniencia adatát az utókor számára. Ha ezt nem tette volna, ma semmi bizonyítékunk nem volna a kódex eredetére nézve egy esetleges ingatag hagyományon kívül.

Magának az írásnak másolat-volta azonban nem szól a szöveg hitelessége ellen. A benne szereplő adatok összevágása pedig kétségtelenül hitelessé teszi a szöveget és feleletet ad a *Psalterium* eredetének kérdésére. Tudjuk ugyanis, hogy Esztergom 1595-i felszabadításában vezető szerepe volt PÁLFFY Miklósnak, seregében pedig ott harcolt KOHÁRY Péter.⁷ PÁLFFY Miklós 1600-ban meghalt.⁸ Esztergomot a török 1605-ben újra elfoglalta.

A kódexet tehát az Esztergomot visszafoglaló magyar csapatok találták a várban s a sereg egyik fővezére, PÁLFFY Miklós ezzel a pompás kötetel ajándékozta meg a vele együtt harcoló KOHÁRY Pétert anélkül, hogy címertani ismeretek hiányában sejtelmé lett volna arról, hogy MÁTYÁS király feleségének a könyve került a kezébe. Az 1605. évben pedig, Esztergom eleste után, — talán KOHÁRY Péter akkor menekült el onnan (életéről sajnos részletesebb adataink nincsenek), — a szomorú eseménykor, a PÁLFFYVAL való korábbi közös sikerre emlékezve írta be KOHÁRY a kötetbe, hogy Pálffy-tól kapta. 1605-ben ugyanis PÁLFFY nem ajándékozhatta neki a kötetet, mert az már öt éve, 1600 óta nem volt az élők sorában.

² WEINBERGER, Wilhelm: *Beiträge zur Handschriftenkunde I. Die Bibliotheca Corvina. Sitzungsberichte d. Akad. in Wien. Phil.-hist. Kl. 159. 6.*

³ HEVESY, André de: *La Bibliothèque du roi Mathias Corvin. Paris, 1923.*

⁴ *Zentralbl. f. Bibl. Wesen. 1929.*

⁵ FÖGEL József: *A Corvin-könyvtár katalógusa. Bibliotheca Corvina. Bp. 1927. 59—80. l.*

⁶ ZOLNAI Klára—FITZ József: *Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini. Bp. 1942.*

⁷ NAGY Iván: *Magyarország családai. 5. k. Pest, 1859. 289—290. l.*

⁸ Uo. 9. k. 1862. 42. l. Az ajándékozó PÁLFFY Miklós nem lehetett más, mint a tizenöt éves háború hadvezére, mert báró PÁLFFY M. Később a család grófi rangra emelkedett.

PÁLFFY és KOHÁRY esztergomi kapcsolata tehát nagyon valószínűsíti a kódex eredetét. Bizonyossá teszi pedig akkor, ha figyelembe vesszük, hogy BEATRIX, az ULÁSZLÓ részéről való szégyenletes házassági komédia kudarca után, Esztergomban élt, egészen Magyarországról való menekülésszerű távozásáig. Könyve akkor maradhatott ott, amikor végre 1500-ban elhagyta Magyarországot és hazament Nápolyba.

Azt a föltevést, hogy a tulajdonos ARAGONIAI JÁNOS esztergomi érsek lett volna, nyugodtan elejthetjük.⁹ Nemcsak azért, mert aránylag kevés időt töltött Magyarországon, hanem mert a *Psalterium* női használatra készült. Ugyanezért nem lehetett ARAGONIAI FERDINÁNDÉ sem. BEATRIX tehát nem atyjától örökölte, hanem éppen az ő számára másolták. (A címer benne nem csak ARAGONIAI FERDINÁNDÉ lehet, hanem ez az Aragoniai-ház címere, amelyet BEATRIX is használt házassága előtt, mint más, budai eredetű kódexekben is látható.)

Semmi okunk se lehet tehát arra, hogy kételkedjünk: a kódex BEATRIX személyes tulajdona volt s a budai könyvtárból való eredetre való hivatkozás azért hiányzik a bejegyzésből, mert soha nem is volt MÁTYÁS király könyvtárában s PÁLFFY kezéhez nem Budáról jutott, nem is volt korábban a PÁLFFY család birtokában. Mint BEATRIX személyes használati tárgya vele volt azután is, hogy csalódottan el kellett hagynia a fényes budai palotát s Esztergomba költözött.

A melki *Psalterium* tehát sohase tartozott bele a Bibliotheca Corvina állományába. A Corvin-kódexek jegyzékében azonban éppen úgy helyet foglalhat, mint a többi budai eredetű hasonló természetű könyv, mert egykor BEATRIX királynénak hiteles tulajdona volt.

CSAPODI CSABA

Angol cikk egy eddig ősnymtatványnak tartott Pelbárt-kiadásról.¹ TEMESVÁRI PELBÁRT: *Pomerium de sanctis* c. művének egyik kiadásával (Hain 12553) foglalkozik a *Library* 1958-i évfolyamában D. E. RHODES. A műnek kolofonja nincs, így sem nyomtatásának helyét és idejét, sem nyomdászának, sem kiadójának a kilétét nem tünteti fel; mégis mint látjuk, HAIN felvette ősnymtatvány-repertóriumába, SZABÓ Károly² pedig mint közelebből meg nem határozható időpontban kiadott, de XV. századbéli nyomtatványt írja le.

Mindezzel szemben állítja D. E. RHODES azt, hogy a könyv 1500-nál későbbi Gondolatmenete a következő:

A nyomdász személyét megközelíthetjük TEMESVÁRI PELBÁRT: *Stellarium Corone benedictae Marie Virginis* (Sz.K. III. 103.) c. könyvének alapulvételével. A könyv címlapján, a metszet négy sarkán négy köröcskét látunk, mindegyik körben egy-egy evangelista szimbólumával; ez a négy kör pedig teljes azonosságban megtalálható a cikkben tárgyalt *Pomerium de sanctis* címlapján is, hasonló elhelyezésben. A *Stellarium Corone benedictae Marie Virginis* kolofonja szerint a művet Johann OTMAR nyomta az ifjabb Johann SCHÖNSPERGER megbízásából, Augsburgban, 1502-ben.

Ez azt bizonyítja, hogy a *Pomerium de sanctis* nyomdása is Johann OTMAR, a nyomtatás helye pedig Augsburg. Következtethetünk az időpontra is; az említett négy köröcske a *Pomerium de sanctis* címlapján elhasználtabbnak látszik, a vonalak hiányosabbak, mint a másik könyvön; tehát a *Pomerium de sanctis* amannál később, 1502 után készült.

⁹ RÁTH György: *Aragoniai János*. Századok. 1890. 328—336, 414—424. l.

¹ D. E. RHODES: *An Unidentified 'Incunable' Printed at Augsburg not before 1502*. The Library. 1958. 54—56 l.

² RMK. III. 78.

Melyik az az időpont, amelynél később nem nyomhatták a *Pomerium de sanctis*-t? RHODES megállapítja, hogy a könyvet ugyanazokkal a betűtípusokkal (Proctor féle 14-es és 16-os típus) nyomták, mint Theodorus RYSCHAEUS: *Oratio in laudem Sancti Iunonis*, 1502. (Proctor, 10659, B. M. 12301.) és Ambrosius ALANTSEE: *Foedus christianum* 1504. (Proctor, 10661, B. M. 8425) c. műveit. Ezekkel a típusokkal később nem találkozunk. Valószínű tehát, hogy a *Pomerium de sanctis* sem készült 1504-nél később.

RYSCHAEUS és ALANTSEE említett munkáit Johann RYNNMANN adta ki. Dolgoztatott 1502 után Johann OTMAR-ral is RYNNMANN; a *Pomerium de sanctis* kiadójának is őt tartja RHODES. Nagy érdeklődéssel fordult a PELBÁRT-művek felé, a hagenaiu Heinrich GRAN a PELBÁRT-kiadványok hosszú sorát készítette megbízásából, 1498-tól 1516-ig. Fentebb megállapítást nyert, hogy a *Pomerium de sanctis*-t OTMAR nyomta; ha elfogadjuk, hogy RYNNMANN a kiadó, a kolofon hiányára is magyarázatot találunk; RYNNMANN kívánságára hagyta el azt OTMAR, hogy Heinrich GRAN-t, PELBART-kiadásainak állandó nyomdászát sérelem ne érje.

Elveti RHODES a kiadóként még számításba jöhető Johann SCHÖNSPERGER-t. SCHÖNSPERGER a már említett *Stellarium*-on kívül 1502-ben a *Pomerium de tempore* és a *Pomerium quadragesimale* c. PELBÁRT munkákat készítette el OTMÁR-ral és adta ki. Ezek azonban — mondja RHODES — OTMAR által *szignált* kiadások. SCHÖNSPERGERnek pedig nem kellett törődnie GRAN érzékenységével és ha ő lett volna a *Pomerium de sanctis* kiadója, OTMAR nyilván itt is elkészítette volna a kolofont.

Ezek RHODES következtetései. Feltétlenül el kell fogadnunk közülük: hogy a mű nyomdája OTMAR és hogy az 1500 után készült. Téved azonban nézetünk szerint a kiadó személyében és abban, hogy a munka 1502 után készült.

RHODES hivatkozik SCHÖNSPERGERnek 1502-ben megjelent két PELBÁRT-kiadására: *Pomerium de tempore* és *Pomerium quadragesimale*. Magukat a könyveket azonban nyilvánvalóan nem látta. Első pillantásra szembetűnik ugyanis, hogy ugyanaz a metszet díszíti a címlapjukat, mint a RHODES által tárgyalt *Pomerium de sanctis*-ét. Nemesak a négy sarkon elhelyezett négy köröcske azonos tehát, mint a *Stellarium*-nál, hanem maga a központi ábra is (könyvébe mélyedő szerzetes). Ha pedig egybevetjük a három nyomtatványt (*Pomerium de sanctis*, *Pomerium de tempore* és *Pomerium quadragesimale*) betűtípusok és sortávolság szempontjából, mindháromnál teljes azonosságot tapasztalunk! OTMAR személyével kapcsolatban tehát teljes bizonyosságot nyerünk.

Van-e alapja ezekután a RYNNMANN kiadó-voltához fűzött elméletnek? Nézetünk szerint sokkal valószínűbb lesz a feltevés, amellyel az azonos kiállítású, egy nyomdásztól származó és tartalmilag szervesen összefüggő 3 mű kiadását *egy közös* vállalkozásnak, SCHÖNSPERGER vállalkozásának tulajdonítjuk. GRAN érzékenységét is értelmetlen dolog lett volna kímélni a kolofon elhagyásával, mikor a maga idejében nyilván közismert volt — a címlapon lévő metszet alapján is — OTMAR munkája.

Tisztázhatjuk ezzel kapcsolatban SZABÓ Károly bibliográfiájának egy tévedését is. A III. kötet első részében a 105. és 106. szám alatt találjuk meg a szóbanforgó *Pomerium de tempore* és *Pomerium quadragesimale* c. műveket. Az előttük felvett, 104. számú leírás alatt pedig a *Pomerium de sanctis* szerepel, hely, év és nyomdász nélkül, de szintén augsburgi, 1502-es kiadásként vélelmezve! A leírás végén megjegyzés: „Papírja, betűi, nyomdai kiállításai teljesen egyezik Pelbartus két más munkájának a 105, 106. szám alatt leírt kiadásával.”

SZABÓ Károly tehát — meggyőződésünk szerint — kétszer vette fel a kérdéses *Pomerium de sanctis*-t. A III. 78. és a III. 104. sz. leírásai között csupán kétféle ellentmondás van. Az egyik: jelentéktelen elnézés az ívjelzésekkel kapcsolatban és itt az ősnymtatványnak vett III. 78. sz. leírás téved (az utolsó *ss-iv* helyett *zz-t* tüntet fel) a III. 104-es ellenben helyes. A másik tévedést azonban már a III. 104. alatt találjuk.

Itt a leírás harmadik sorában ez áll a könyv terjedelmére vonatkozólag: „1 quaternio, 22 $\frac{2}{6}$ ternio + 26 $\frac{4}{6}$ ternio = 418 sztlan lev. — Elül: cziml. 1, végül tabula alphabetica 9 sztlan lev.” A Pars Hyemalis és a Pars Aestivalis adatait tehát külön-külön is feltünteti és a kettőt összeadja.

Felsoroljuk a *Pomerium de sanctis* ívjelzéseit. Megjegyzendő, hogy a RHODES által vizsgált és az általunk ismert példányoknál a 2-es ívjelzésű tabula részben a kötet elején, részben a végén foglal helyet, SZABÓ Károly leírásával ellentétben. A Pars Hyemalis és Aestivalis közé mi is + jelet helyezünk. Az ívjelzések így: 2⁶, aa⁸, bb-yy⁶, zz⁴, + Aa-Zz⁶, n⁶, z-z⁶, z-z⁶, ss⁴, 2⁶. Összesen 310 levél, a 6. és a 310. levél üres. A + jel előtt valóban megtaláljuk tehát a quaterniót és a 22 terniót, ha az utóbbiaknál a 2-es ívjelzésű tabulát is beleszámítjuk. A + jel után pedig csakugyan 26 terniót találunk, ha — következtelenül — elhagyjuk a tabulát. Eltekintve a másik pontatlanságtól, a négy levélből álló ívek (zz, ss) mellőzésétől, mondhatjuk: SZABÓ Károly III. 104-es leírása megfelel a vitatott *Pomerium de sanctis*-nak. Annál is inkább, mivel más könyv nem ismeretes, amely ennek a leírásnak megfelelően. A Széchényi-könyvtár egyébként III. 78. alatti példányát már régebben áttette a III. 104-es számra.

HAJNAL GÁSPÁR

Könyvek leláncolása Magyarországon 1556-ban. Az Országos Levéltár kamarai osztályának *Neoregestrata Acta* című gyűjteményéből már ismerünk néhány könyvtártörténeti adalékot.¹ Ezeknek a sorához csatlakozik egy 1556-ban kelt végrendelet, amely könyveknek leláncolás útján való biztosításáról intézkedik. A végrendelező SERÉDI György, I. FERDINÁND felsőmagyarországi főkapitányának, a dúsgazdag SERÉDI Gáspárnak fivére. Maga is katonaember és Mohács után FERDINÁND szolgálatába állva rövidesen magasrangú dignitárius lesz; 1550-ben megkapja Tállya mezővárost, de övé a regéci vár s a lerombolt Tállya vára is. 1555-ben Sáros megye főispánja és Makovica várának ura.²

Halála előtt egy évvel, 1556. július 14-én Makovicán kelt végrendeletében³ mindenekelőtt nagy pénzüsszegeket hagyományoz az ország főméltóságaira; fiutóda nem lévén — miután feleségéről is fényesen gondoskodik —, öccsére, Gáspárra hagyja várait, könyveit azonban barátja, ALAGHY BEKEN János gondjaira bízta. ALAGHY nagyjából ugyanazt az utat járta, mint a SERÉDI-fivérek. Részt vesz a mohácsi csatában, utána FERDINÁND híve, 1557-ben Regéc kapitánya, 1560-ban pedig már az övé a regéci és a tállyai vár.⁴ A végrendelet egyik érdekes pontjában SERÉDI György kedves könyvei további sorsáról az alábbiak szerint dönt:

Item libros omnium facultatum curae Joannis Alaghy committo, ita ut hinc inde dispersos in unum certum locum comportare faciat, factoque et ordinato, sive in Regez, sive in Makovicza Librario catenulis appensos in uno certo loco conservari faciat. (Magyar fordításban: Hasonlóképpen: mindenféle könyveimet Alaghy János gondjára bízom úgy, hogy hordassa egybe biztos helyre mindenünnen, mivel szerteszt vannak, miután pedig ezt megtette és el is rendezte a könyveket, akár Regecen, akár Makovicán biztos helyen, kis láncokkal a könyvespolchoz odaerősítve őriztesse azokat.)

ALAGHY 1563-ban készítette el a maga végrendeletét a regéci várban, ő azonban a hét esztendővel azelőtt reá bízott könyvekről már nem emlékezik meg.⁵

KENÉZ Győző

¹ IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331—1600.* Bp. [1937.] 55, 93, 153. sz.

² NAGY Iván: *Magyarország családai.* 10. k. Pest, 1863. 152—153. l. (A végrendelet keltéül tévesen júl. 15-t ad meg.)

³ NRA. Fasc. 363. No. 18.

⁴ NAGY Iván i. m. l. k. 14. l. „Ő azon János, ki Budai szerint 1646-ban Páviában tanult s előbb széplaki apátúr, azután ismét világi lón.”

⁵ NRA. Fasc. 363. No. 19.

Oláh Miklós legrégebbi arcképe. (*Járt-e Hans Sebald Lautensack Magyarországon?*) A magyar humanizmus vezető alakjai közül OLÁH Miklóst nemcsak fontos politikai szereplése és értékes irodalmi művei emelik ki, hanem az a körülmény is, hogy arcvonásait kortárs-művész alkotása őrizte meg számunkra. Arcképe, mint a humanizmus korá-

nak értékes képes dokumentuma, gyakran megjelent a XVI. századdal foglalkozó történelmi és irodalomtörténeti feldolgozásokban. Donat HÜBSCHMANN (1540 előtt — 1583) fametszetével többször találkozunk XIX. és XX. századi kiadványokban OLÁH hiteles képmásaként.¹ Másrésztől a művészettörténet egyik leggyakrabban forgatott nemzetközi

¹ TELEGDI M.: *Az keresztényességnek fundamentumiról*. Bp. 1884. A Bécsben 1562-ben megjelent mű facsimile kiadása SZILÁDI Áron jegyzeteivel. A szignatúrát a képből retusálták. *Az osztrák—magyar monarchia írásban és képen. Magyarország I. köt.* Bp. 1888. 165. SZILÁGYI S., *A magyar nemzet története*. V. köt. 1897. 346 l. A szignatúrát retusálták. SZINNYEI J.: *Magyar írók*. IX. köt. Bp. 1903. 1270—71. h. *Magyar Művelődéstörténet*. III. köt. Bp. é. n. 429. TRENCSENYI—WALDAFFEL I.: *Erasmus és magyar barátai*. Bp. 1941. 80—81. l. között. A szignatúrát retusálták.

kézikönyvében a Hans Sebald LAUTENSACK német rézmetszőről szóló cikkben azt olvashatjuk, hogy a művész 1558-ban elkészítette OLÁH Miklós képmását s a háttér természet után felvett részletei alapján arra kell következtetnünk, hogy járt Magyarországon.²

Hasznosnak látszik ezért a magyar irodalomtörténeti kutatás figyelmét az érsek legkorábbi, leghitelesebb és egyben művészileg legmagasabb színvonalú képmására, LAUTENSACK rézkarcára felhívni. De nem lesz érdektelen a külföldi művészettörténeti irodalom LAUTENSACK magyarországi tartózkodására vonatkozó adatának revíziója sem. Minderre OLÁH Miklós ikonográfiajának összeállítása kínálkozik a legalkalmasabb módszerül.³

LAUTENSACK OLÁH-képmásának első említését egy több mint száz éves, kevésbé ismert folyóirat kis cikkében találjuk meg.⁴ A bécsi szerző LAUTENSACK oeuvrejének kiégésztéséül közli a lapot, amely a XIX. század elején megjelent nagy grafikai katalógus összeállítójának, Adam BARTSCHNAK és az ő munkája folytatónak figyelmét elkerülte. A minket most közelebről érdeklő háttérről a következőket olvashatjuk a közleményben: „Der Hintergrund zeigt eine Landschaft mit einer Stadt und einer Veste, an welcher man Gran (Strigonia) wieder erkennt.”⁵ „Es dürfte auch um so interessanter sein, da es auf einer Reise Lautensack's nach Ungarn deutet, indem der erwähnte Hintergrund nach der Natur aufgenommen zu sein scheint.”⁶ A rézmetszet leírása után pontosan ismerteti megjelenési helyeit, majd közli, hogy a lapról fametszetű másolatot készített egy számára ismeretlen művész, aki nevét egybeírt „DH” betűkkel jelezte. A másolat és az eredeti eltérései közül mint lényegeset emeli ki a következőt: „Man erkennt Gran nicht mehr, denn anstatt Dom und Stadt ist blos eine Burg zu sehen; auch ist eine aufgehende Sonne angebracht.”⁷

Nézzük meg ezek után magát LAUTENSACK lapját. Rajta az esztergomi érsek alakja mellkép kivágtatban jelenik meg előttünk, teste és feje kissé balra fordul, de kissé jobb felé tekint. Fején pileolust visel. Időtől barázdált arcát nagy bajusz és dús szakáll élénkíti. Selyemből készült mozztátát és karinget visel. Kezeivel, amelyek mellvédre támaszkodnak, nyitott imakönyvet tart maga elé. Bal kezében kesztyűt tart, a jobb gyűrűsujjáról rózsafűzér nyúlik előre. A háttérben tájat látunk, balra hegyen fekvő várral és a hegy tövében várossal. A főpap alakja felett két konzolon nyugvó félköríves keret, rajta felirattal „TV ES SPES REFVGIVM ET PROTECTOR MEVS DNE DEVS”. A sarkokat egyszerű volutás dekoráció tölti ki. Az egész képet a következő felirat veszi körül: „EFFIGIES R: D: NICOLAI OLAHI ARCHIEPI: ET COMI-/ TIS PERPETVI STRIGONIIEN: PRIMATIS/ LEGATI NATI, AC SVMMI SECRETARII, ET CANCELLARII REGII / IN HVNGARIA ETC. ANNO AETATIS SVAE LXV.” A kép alsó felében két koronás oroszlán tartja a püspöksüveggel koronázott címet, amelynek két-két virágos mező között húzódo pólyájában futó egyszarvút látunk. A címer felett, a mellvéd külső oldalán szintén felirat: „INSIGNIA EIVSDEM DOMINI STRIGO- / NIENSIS.” A mellvéd

² THIEME. U.—BECKER, F.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. XXII. köt. Leipzig, 1928. 462 l. (Hildegard Zimmermatnn.)

³ Annegrit SCHMITT Lautensackról szóló disszertációjában felismeri ugyan LAUTENSACK és HÜBSCHMANN portréinak viszonyát, de a LAUTENSACK magyarországi utazásáról szóló adatot nem cáfolja meg. SCHMITT, A.: *Hans Lautensack*. Nürnberg 1957. Nürnberg. Forschungen. Band 4. 22. sz. 17. kép. „Im Hintergrund eine Landschaft mit einer Stadt und einer Festung, in der Perger Gran (Strigonia) erkennen will.”

⁴ PERGER, A. R. von.: *Das Bildnis des Erzbischofs Olahus, gestochen von Hans Sebald Lautensack*. Naumann's Archiv für die zeichnenden Künste. IV (1858). 433—436. l.

⁵ Uo. 434. l.

⁶ Uo. 435. l.

⁷ Uo. 436. l.

felső lapján, középen a „HSL” betűk kombinálásából alkotott szignatúra.⁸ A lap megjelenési helyeit PERGER pontosan meghatározta már idézett tanulmányában. Először 1558-ban jelent meg a bécsi Raphael HOFHALTER két kiadványában.⁹ Az arcképre a könyvekben négy epigramma vonatkozik, amelyek FABER művében a kép hátlapján, a Breviariumban a 2. levélen jelentek meg. Az elsőt maga OLÁH írta:

„Praesulis effigiem quisquis depinxit Olahi,
Vicit Apellaeum sedulus ingenium.”

A második az érsek unokaöccsétől, BONA Györgytől való:

„Si quis es Olahi, qui iam praeconia famae,
Audieris, tamen hunc ipse videre cupis.
Aspice, quam docta cernis pictam arte tabellam,
Praesulis illius talis imago fuit.”

A következő epigramma az érsek másik rokonától, LISZTI Sebestyén udvari kancelláriai jegyzőtől származik:

„Internam veluti spetiem demonstrat imago,
Virtutum, et famam tollit ad astra piam.
Sic quoq(ue) natiuo facies expressa colore,
Pictoris digitis conspicienda datur.
Scilicet externae facies subiecta figurae,
Praeceptis animae debeat esse suae.”

Végül az utolsó vers ISTVÁNFY Miklós, a neves történétíró, OLÁH titkárnak műve:

„Hos oculos, haec ora, comas, talemq(ue) figuram,
Praesul Olahus habet, talis imago sua est.
Dij facite, vt tali terras sub imagine multum,
Incolat, et sero sydera summa petat.”¹⁰

A rézmetszet harmadszor is megjelent 1560-ban.¹¹ Ezt a megjelenési helyet is említi PERGER és igaza van, amikor megállapítja, hogy a sokszoros használat folytán

⁸ Rézkarc, lemezmérete 11. 7×8,5 cm.

⁹ *Missae evangelicae quid sit . . . Per D. Joannem Faber . . . Anno M. D. LVIII. Impressum: Viennae Austriae excudebat Raphael Hofhalter, és Breuiarium Se-/CVNDVM VSVM ALMAE/ METROPOLITANAE /ECCLESIAE STRIGONIEN . . . impensis. . . Nicolai Olahi . . . impressum/ Per Raphaelem Hoffhalter. Viennae /Austriae. Anno, M. D. LVIII. Az elsőre vonatkozólag, amely nincs meg a budapesti könyvtárakban, lásd DENIS, M.: *Wiens Buchdruckergeschichte*. Wien, 1782. 567. l. Ő a szignatúrát Augustin HIRSCHVOGEL monogrammjának tartja. A másik könyvet szintén leírja DENIS (i. m. 566. l.) valamint RMK. III. 447. sz. Ennek a Széchényi és Egyetemi Könyvtárban levő példányai-ból hiányzik a kép.*

¹⁰ Az epigrammákat említi, Istvánffyét közli: ISTVÁNFY, N.: *Carmina*. Ediderunt J. HOLUB et L. JUHÁSZ. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Lipsiae 1935. VI. és 67. sz.

¹¹ ORDO ET RI-/TVS SANCTAE METROPO-/litane Ecclesie Strigoniens . . . VIENNAE AVSTRIAE IN AE-/dibus Collegij Caesarei, Societatis Jesu, Anno M. D. LX. Vö. RMK. III. 474. Tudunkkal ez az egyetlen hely, ahol LAUTENSACK OLÁH-arcképe a magyar irodalomban szerepel. Sajnos, reprodukciókat ez után kellett készíttetnünk, mivel az első két kiadásban megjelent, még frissebb levonatok Budapesten nem kerültek elő.

a lemez levonatai erős kopás nyomait mutatják. Hozzátehetjük még ehhez, hogy az érsek életkorának megjelölése sem felelt már meg a valóságnak, mert 1560-ban már 67 éves volt.

Szükségessé vált tehát a kép felújítása. Ezt Donat HÜBSCHMANN, a HOFHALTERREL szoros kapcsolatban álló kedvelt bécsi fametsző végezte el. LAUTENSACK műve alapján készült fametszete méretben majdnem teljesen megegyezik az eredetivel.¹² A beállítás ugyanaz maradt. Az arc üresebb, laposabb, a durvább fametszet nem volt képes a rézkarc finomságait elérni. Ezért természetesen a ruha megoldása is gyengébb. A háttér a fametsző a PERGERTől már észrevett módon változtatta meg: az eredetitől eltérő formájú vár fölött a háttér hegyei félig eltakarják a nap korongját. A keretező feliratban a főpap éveinek számát „LXVII”-re változtatták, míg a középső feliratot „EC. 1560” betoldással egészítették ki. A köriratban az érsek címeinek felsorolása végén „EC.” rövidítés olvasható. LAUTENSACK szignatúrája helyett a címeres rész baloldalára kerültek az egybeírt „DH” betűk Donat HÜBSCHMANN nevének jelölésére. A fametszet is háromszor jelent meg: 1560-ban, 1561-ben és 1562-ben.¹³ HÜBSCHMANN fametszetét is elkísérik a képet és OLÁH-ot dicsőítő humanista epigrammák. A különbség csak az, hogy OLÁH-ét most a fametszet alá nyomtatják. Második sora eltér a közöltkől: „Vicit Apellaeam sedulus arte manum”. Mivel a szerző életében és az ő munkájában jelent meg, a szöveg megváltoztatását saját javításának kell elfogadnunk.

OLÁH Miklós 1493-ban született Nagyszébenben előkelő román családból. Fiatalon a királyi udvar szolgálatába lépett, majd pappá szentelték. A mohácsi csata után titkárként elkísérte az özvegy MÁRIA királynét, aki Németalföld helytartója lett. Koraneves külföldi és hazai személyiségeivel folytatott levelezése részben ránk maradt. ROTTERDAMI ERASMUSSELL is levelezett, ő közvetítette annak szülőföldjére való hazahívását is. Németalföldi tartózkodása alatt írta meg legfontosabb latin nyelvű műveit, az *Athúlát* és a XVI. századi Magyarországról számos értékes adatot fenntartó *Hungariát*. 1542-ben költözött haza Magyarországra. Ezután tovább haladt felfelé az egyházi és világi pályán, amelyeknek végső állomásaként 1553-tól 1568-ban bekövetkezett haláláig esztergomi érsek volt és elnyerte a királyi helytartó állását is. Itthon főleg egyházi téren tevékenykedett. Jelentős mértékben hozzájárult a magyarországi ellenreformáció előkészítéséhez, ami fiatal korának erasmista elveitől való elfordulását jelenti.¹⁴

Egyetlen hiteles arcképet, amely LAUTENSACK rézkarcában és HÜBSCHMANN fametszetében maradt ránk, OLÁH 1558-ban készíttette el. A képmás autenticitását a nagyszombati székesegyházban levő vörösmárvány síremlékével való összehasonlítás révén ellenőrizhetjük. A grafikai lap és a dombormű arcvonásai nagyjából hasonlítanak, csak annyi a különbség, hogy a sírkövön az arcot valamivel jobban idealizálták.¹⁵ A rézmet-

¹² 11. 7×8,7 cm. A HÜBSCHMANN-fametszet pontos leírása és képe: WÜNSCH, J.: *Der Wiener Maler und Formschneider Donat Hübschmann und sein Holzschnittwerk. Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst. Beilage der Graphischen Künste.* XXXVI (1913) 5. l. Említi: THIEME—BECKER i. m. XVIII. köt. Leipzig, 1925. 52. l.

¹³ CATHOLICAE, /AC CHRISTIANAE RELIGI-onis praecipua quaedam capita... à... NI-/COLAO OLAHO.... expli-/cata... VIENNAE AVSTRIAE IH AE-/dibus Collegij Caesarei, Societatis IESV./ Excudebat Raphael Hoffhalter /Anno 1560. Lásd RMK. III. 473. Ugyanennek második kiadása is volt 1561-ben. Lásd RMK. III. 484. A fametszet harmadszor TELEGDÍ Miklósnak az 1. jegyzetben idézett művében látott napvilágot, amelynek egyetlen ránkmaradt példányát a baseli egyetemi könyvtár őrzi. A facsimile kiadásban említik a DH monogramot (113—4. l.), feloldani azonban nem tudják, a reprodukcióról pedig retusálták. Ugyanebben a formában közli a képet SZILÁGYI Sándor és TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre az első jegyzetben idézett művében. TELEGDÍ művét említ: RMK. II. 314. sz. leírásában.

¹⁴ SCHLEICHER P.: *Oláh Miklós és Erasmus. Értekezések a magyarországi latin-ság köréből.* 3. sz. Bp. 1941. Közli a régebbi irodalmat.

¹⁵ A síremlék reprodukciója: *Magyar Művelődéstörténet.* III. köt. Bp. é. n. 553.

szó kiválasztását szerencsésnek kell tartanunk. Hans Sebald LAUTENSACK (1520 körül, 1564 és 1566 között) nem tartozik ugyan a grafikatörténet kimagasló alakjai közé, de valóságghú nürnbergi és bécsi látképei, romantikus hangulatú tájképei és néhány sikerült arcképe ügyeskező mesternek mutatják.¹⁶ Kezdetben Augustin HIRSCHOEGL és a dunai iskola, Albrecht ALTDORFER és Wolf HUBER művészetével állott kapcsolatban, később németalföldi hatás alá került. Az elsők között volt, akik a rézkarc és rézmetszet technikát vegyesen alkalmazták, amikor az ábrázolás a különböző finomságú anyagok visszaadását kívánta meg, főleg az arcképeken.

OLÁH Miklós arcképe kis méreteivel tűnik ki LAUTENSACK képmásai közül. Az arcképek a kis méretek miatt üresebb, kevésbé sikerült, mint a mester többi képmásán. A kezek gyöngé megoldása LAUTENSACK művészetének jellemző sajátossága. I. FERDINÁND 1556-ban keletkezett képmásán, amelyen a túlsúfolt renaissance keretdíszítés az emberábrázolás rovására érvényesül, a háttérben Bécs látképét látjuk.¹⁷ Ami az OLÁH-képmás háttérének kérdését illeti, első pillantásra megállapíthatjuk, hogy semmi köze sincs Esztergomhoz. Elég a Jakob HOFNAGEL 1595-ben felvett rajza nyomán készült rézkarccal¹⁸ vagy Johann SIBMACHER rézkarcával egybevetnünk.¹⁹ Eltérnek a vár és város körvonalai, a tornyok száma és fekvése. Nem találjuk meg az arckép háttérében az Esztergom látképein jelentős szerepet játszó folyót, a Dunát sem. De 1543-tól kezdve Esztergom török kézen volt, így a természet utáni rajzolásnak külső akadályai is voltak. OLÁH németalföldi tartózkodásáról visszatérve főleg Bécsben, Pozsonyban és Nagyszombatban élt, amikor nem kísérte el uralkodóját gyakori utazásain. Az arckép megalkotására legvalószínűbben Bécsben kerülhetett sor. A háttérben Esztergomot felismerni vélő és a helyszínnel nem ismerős XIX. századi külföldi kutatót talán az zavarhatta meg, hogy Adolf LAUTENSACK festő és rézmetsző valóban jelen volt Esztergom 1595-i ostrománál és az eseményt a táborban keltezett rajzán örökítette meg, amely szintén SIBMACHER rézkarcáról ismeretes.²⁰ Így tehát Hans Sebald LAUTENSACK magyarországi tartózkodására vonatkozólag jelenleg nem rendelkezünk elegendő bizonyítékkal.

OLÁH egyetlen életében készült arcképe nem merült feledésbe a következő századokban. A XVIII. század első felében PÉTERFY Károly feldolgozta a magyarországi zsinatok történetét és könyvében több érsek képmását közölte. OLÁH Miklósról a HÜBSCHMANN-féle fametszet rézmetszetű reprodukcióját találjuk a könyvben, még a szignatúrát is lemásolta az ismeretlen művész.²¹ A négy epigrammát is újra lenyomatták. A kép alatti „Ex Brevirio Ecclesiae Strigoniensis Anni M. DLVIII.” szöveg elárulja, hogy PÉTERFY Lautensack rézkarcát is ismerte, a kép fölé írott „Effigies NICOLAI OLAHI,

¹⁶ ZOFF, O.: *Der Radierer und Holzschneider Hans Sebald Lautensack*. Mitteilungen der Ges. f. vortreffliche Kunst. Beilage der Graphischen Künste. XL (1917) 1—9 és 14—25. I. THIEME—BECKER i. m. XXII. köt. Leipzig, 1928. 462—3. I. SCHMITT, A. i. m.

¹⁷ Képe: VAYER L.: *Magyar uralkodók*. Bp. 1942. 23. kép. A FERDINÁND-arckép keretének előképét SCHMITT ifj. Hans HOLBEIN ERASMUS-fametszetében ismerte fel. Vö. SCHMITT, A. i. m. 12, 72. l.

¹⁸ RÓZSA Gy.: *Régi várképek*. Bp. 1959. Rotaprint. VI. kép.

¹⁹ Képe: LEPOLD A.: *Esztergom régi látképei*. Bp. 1944. III. tábla.

²⁰ Vö. LEPOLD i. m. 40. sz.

²¹ A jelzetlen rézmetszet lemezmérete: 11,8×8,7 cm. Megjelent: SACRA /CONACILIA/ ECCLESIAE /ROMANO-CATHOLICAE/ IN REGNO HUNGARIAE /CELEBRATA... Collegit. Illustravit./ P. CAROLUS PÉTERFY e Societate JESU. /PARS PRIMA... POSONII./ Typis Haeredum Royerianorum. ANNO M.DCC.LXI... /PARS SECUNDA... / POSONII. Typis Haeredum Royerianorum. Anno M.DCC.XLII. A második rész 39. lapja előtt. Képét, mint HÜBSCHMANN fametszetét közli: KERESZTURY D.: *A magyar irodalom képeskönyve*. Bp. 1956. 46. l. Ismeretlen XVI. századi mester fametszeteként említi: *A Magyar Történelmi Képcsarnok emlékkidállításának katalógusa*. Bp. 1959. 10. l.

Archi-Episcopi Strigoniensis, / in Actis Synodi, Anni M. DLX. reperta” megjegyzés és a szignatúra átvétele viszont azt bizonyítja, hogy mégis a HÜBSCHMANN-féle fametszetet választotta mintaképül. A könyv előszavát fontos ikonográfiai forrássá avatja a közölt képek eredetének megjelölése. Oláh képmásáról ezt olvashatjuk: „Olahus Synodi suae praefixus est, & carmine se suo laudavit.²² PÉTERFY könyvének első része 1742-ben jelent meg másodszer Bécsben. Ehhez a kiadáshoz a második részt változatlan szöveggel és címlappal kötötték hozzá. OLÁH képének lemeze azonban vagy nem bírta a sok levonatot, vagy megsérült, mert a második kiadáshoz kötött második részben már nem ennek levonatait találjuk. Helyette Jeremias Gottlob RUGENDASSzal (1710—1772), a kötet többi képének metszőjével, az augsburgi rézmetsző-család Pozsonyba vetődött tagjával készítették el újra OLÁH képmását. Alatta a következő szöveget olvashatjuk: „NICOLAUS III. OLAHUS ARCHI. EPISCOPUS STRIGONI. / Obijt Tyrnaviae. XVI Janu. Anno MDLXVII.” Szignatúra a felirat alatt balra: „J. G. Rugendas sc. Posony” Lap-számjelölés jobbra: „pag. 39.”²³

A XIX. század elején, 1830-ban EHRENREICH Ádám készítette el OLÁH arcképét a LAUTENSACK—HÜBSCHMANN—RUGENDAS kezén vándorolt kompozíció alapján. Metszetéhez a rajzot Wilhelm Gottfried BAUER szolgáltatta.²⁴ Végül egy ismeretlen litográfus ugyanezt a kompozíciót fordított állásban dolgozta ki az esztergomi primásokról készült történeti tanulmány illusztrációjául.²⁵

Az elmondottakkal tisztáztuk Hans Sebald LAUTENSACK életének egy homályos részletét. Másrészt a humanista OLÁH Miklós, ERASMUS barátja, egyetlen életében készült képmásának századról századra vándorló változatait sikerült pontosan meghatározni.²⁶

RÓZSA GYÖRGY

Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására. JAKAB Elek *Kolozsvár történetéről* írott kiváló művében a száztíz évig fennállott HELTAI-nyomda tulajdonosainak pontos sorozatát nem tudván megállapítani, emiatt itt-ott zavarossá is válik a kép, amelyet ezzel kapcsolatosan tőle nyerünk, vagy amelyet az ő

²² A második rész Ad lectorem-jéből. A bevezetés szövegének a kor történeti ikonográfiai ismereteire érdekes fényt vető általános részét közli VAYER L.: *Pázmány Péter ikonográfiája*. Bp. 1935. Klny a Századokból. 37. l.

²³ Megjelent az első rész második kiadásával — „VIENNAE AUSTRIAE, / TYPIS KALIWODIANIS. ANNO M. DCC.XLII. / Prostant POSONII, apud MICHAELEM KOCHBERGER, Bibliop.” — egybekötött második részben szintén a 39. lap előtt. Lemezmérete 12,6×9,5 cm. Önálló példánya megvan a Magyar Történelmi Képcsarnokban 3501. lt. sz. alatt. Említi: *A Magyar Történelmi Képcsarnok* katalógusa. Bp. 1922. 20. PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 213. Képet közli: ORTVAY T.: *Mária II. Lajos magyar király neje*. Magyar Történeti Életrajzok. Bp. 1914. 281. l.

²⁴ RÓZSA Gy.: *Ehrenreich Ádám forrásai*. Művészettört. Ért. VIII (1959) 65. l.

²⁵ Felirata a kép alatt: „OLÁH MIKLÓS ESZTERGOMI ÉRSEK /Magyarország Primása.” Legalul adressz: „M. o. Primása. — Pest, Lauffer és Stolp. — Nyomt. Rohn A. Pest, 1859. 8—9. l. között. Megvan a Magyar Történelmi Képcsarnokban is 6080. lt. sz. alatt. Érdekes, hogy RÁDAY Gedeon magyar történelmi arcképgyűjteményébe is elkészítette OLÁH képmását. A kép a péceli kastélyban 1825-ben pusztult el egy tűzvész alkalmával. Vö. ZSINDELY E.: *A péceli Ráday kastély*. Művészettört. Ért. V (1956) 274. l. — Tudjuk, hogy 1872-ben JAKOBEY Károly is megfestette OLÁH arcképét. Vö. SZEKERES M.: *Jakobey Károly*. Bp. 1938. 495. sz.

²⁶ A Pannonhalmi Főapátság Francesco SOLIMENA körébe utalt képei közül az egyik jelenleg, mint OLÁH Miklósról vonatkozó allegorikus ábrázolás szerepel a képtár kiállításán. A festményen látható főpap azonban nem hasonlít OLÁH hiteles képeihez. A SZINNYEI J.: *Magyar írók*. IX. 1271—72. l. alatt felsorolt képmások közül csak a Vasárnapi Ujság fametszetét ismerem, amely nem hiteles.

közlése nyomán dolgozó munkákban megismételve találunk. A kifogástalanul biztos helyzetet — sajnos — mi sem tudjuk megrajzolni, ellenben egyes helyeken mégis sikerülni fog valamennyieskét helyesbítanünk.

CZÓBEL Ernő *A Heltai-nyomda alapításáról* írott cikkében tisztázta e nyomda 1550. évi létesítésének körülményeit, nagy valószínűséggel megállapítva, hogy az együttes alapításban HOFFGREFF György az anyagi részt vállalta, míg HELTAI Gáspár bizonyosan a maga tekintélyével és szellemi erejével járulhatott hozzá, valamint a műhely számára is hihetőleg már kezdetben a saját házában adott helyet. Tekintettel arra a körülményre, hogy a nyomda működéséhez föltétlenül meg kellett nyerni MARTINUZZI engedélyét, nem valószínű tehát, hogy az ekkor már lutheránus vallási hitelveket hirdető HELTAI bevallottan is mint nyomdatulajdonos szerepelhetett volna. De még ugyanebben az évben erősödve a protestánsok helyzete,¹ maga is nyíltan kilépve, a *Catechismus Minor* c. könyvben már „Colosuarban nyomtatot Helthai Gaspar es György Hoffgreff által. 1550.” kolofonnal találkozunk.² Ez a jelzés marad meg a következő két éven keresztül is, mígnem — HOFFGREFFEL valószínűleg összekülönbözve — 1553-ban már csak „Colosvarba nyomtatot Heltai Gaspar Műhelyébe” könyvzáró jelzést láthatunk. A következő esztendőben azonban kiesve a HELTAI neve, egészen 1558-ig csak a HOFFGREFF neve jelentkezik, mígnem 1559-ben ismét HELTAI tulajdonába ment át e nyomda, s most már véglegesen is egyedül az övé maradt.³

HELTAINAK 1574-ben bekövetkezett halála után az összes kiadványokon ezután HELTAI Gáspárné névjelzését találjuk, tehát — miként a kézműveseknél — itt is az özvegy folytatta tovább ura mesterségét, csakhogy őt nem korlátozta semmi céhszabály műhelye megtartásának időhatárában. HELTAINÉ azután 1582. július 4. körül halt meg, tehát az alapítónak és feleségének eddigi tulajdonosi minősége semmi kétséget sem szenvedhet.

Nem tudom megállapítani, HELTAINAK vajon melyik volt a legidősebb gyermeke, azonban nem is lehet kérdéses, hogy ifjabb Gáspár lévén az egyetlen fiúutód, az osztogatáskor a teljes nyomdának minden berendezésével együtt az ő részébe kellett jutnia. E körülményt támogatja az a helyzet is, hogy maga is értett a tipográfiához, sőt éppen ez volt választott mestersége.

Közvetlenül a HELTAI Gáspárné halálát követő évből ismeretes egy munka, amelyet Gaspar SCHESPURGENSIS tipográfus neve alatt nyomtattak ki. Ha elfogadható magyarázatát tudnám adni, hajlandó lennék e segesvári Gáspárt ifjabb HELTAI Gáspárral azonosítani, de minthogy csak feltevéseket kockáztathatnék meg, ezért továbbra is el kell fogadnunk SEGESVÁRI Gáspárnak szegődöttetett nyomdavezetői munkakörét, feltételezve, hogy már az özvegy életében is itt működött. Különben SEGESVÁRI Gáspár *könyvnyomtatóra* vonatkozólag még egy másik adatunk is van. Ugyanis neve 1587. január 25-én özvegy HERTHEL Péterné HELTAI Borbálával együtt, mint néhai HELTAI Gáspár monostori papirosalmának társtulajdonosa, fordul elő.⁴ Szerintünk ez az adat is támogatná az ifjabb HELTAI Gáspárral való egyeztetés lehetőségét, ugyanis így könnyebben volna megmagyarázható a családi vagyonban való osztozás ténye. Az idézett adatból azonban JAKAB Elek helytelenül következteti, hogy ebben az időben a papirosmalommal együtt magának a nyomdának is HERTHELNÉ lett volna a birtokosa, őtána pedig a tulajdonjog egyik testvéréről a másikra szállott volna át!

¹ Erdélyi Múzeum. 1913. 249—52. l.

² Régi Magyar Könyvtár. I. 22. sz.

³ I. h. I. 37. sz. — JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. II. 219, 320, 341, 794. l. — FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története*. — BORBÉLY István: *Heltai Gáspár*. — GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. 71—111. l.

⁴ JAKAB E. i. m. II. 320, 341. l.

Özvegy HERTHEL Péterné lehetetlennek tartott nyomdatulajdonosságával szemben ifjabb HELTAI Gáspárra vonatkozólag az adatok a következőképpen csoportosíthatók.

Egykori feljegyzésekben nevét HELTES,⁵ HELTUS,⁶ HELTI vagy HELTHY,⁷ meg HELTAI vagy HELTHAJ⁸ alakban találjuk leírva. Életkorára vonatkozólag semmiféle adattal nem rendelkezem, s ezért nem tudom megállapítani, hogy mikor kezdhetette el a könyvnyomtatói mesterséget. Édesapja, az ő halála után pedig édesanyja fiával föltétlenül elvégeztette az unitáriusok kolozsvári jeles iskoláját. Tanultságát kétségnélküli adattal bizonyíthatjuk. Ugyanis ismeretes egy 1586. évi kolozsvári nyomtatású egyleveles temetési vers, e nyomtatványt pedig ugyanebben az évben elhunyt FEMMICH János kolozsvári unitárius kollégiumi igazgató emlékére két tanítványa készítette. A vers címe: *Epicedion de morte viri et pietate egregie exculti Joannis Femmigeri Leschkircheri rectoris scholae Claudiopolitanae fidelissimi, A. D. 1586. 27 die Julii dejuncti. A Joanne Szilvasio Desino discipulo grati animi ergo scriptum.* A versek alá pedig a következő nyomdai jelzés tétetett: *Impressum a discipulo Caspारे Helti in gratiam ac memoriam praeceptoris fidelissimi, unice dilecti Claudiopoli.*⁹ Az epicedion adatai szerint FEMMICHET 1575-ben az iskola praefectusának, 1580 őszén lektorának, 1585 őszén pedig rektorának választották meg. Minthogy a szabályok szerint a diákfőnök a köztanítók (publicus praeceptor) elseje volt, vagyis a középfok legfelső osztályában a vallástanítói szerepet is ő töltötte be,¹⁰ ezért feltételezhető, hogy HELTAI legalább is az 1575 körüli évek valamelyikében volt a tanítványa, minthogy az idézett nyomtatvány nyomdai jelében FEMMICH-ről mint leghívebb és különösen szeretett tanítóról (praeceptor fidelissimus, unice dilectus) és nem lektorról vagy rektorról emlékezik meg. Ebből tehát azt állapíthatjuk meg, hogy HELTAI az iskolának legalábbis középső fokozatát elvégezte. Tanultságát különben még az a körülmény is bizonyítja, hogy élete végefélé a kifogástalan latin tudást megkívánó jegyzői tisztségre választották meg, jóllehet kenyérkeresetének forrása a könyvnyomtató mesterség volt. Eredeti foglalkozását azután nemcsak az a helyzet bizonyítja, hogy édesanyjának 1582-ben bekövetkezett halálával reá szállott nyomda termékeit ismét a HELTAI Gáspár műhelyében készülteknek jelölik, hanem világosan meghatározza a városi előljáróság 1603. évi névsora is, itt ugyanis a százférfiak sorában „*Gaspar Helthi typographus*” névvel is találkozunk.¹¹ Ezen kívül az unitárius egyházfiak 1594. évi számadáskönyvének február 19-i elszámolása szerint: „*Heltai Gáspárnak fizettem, hogy az oskolához az legieseket (legeseket = törvényeket) nyomtatta, fl. 2.*”¹² Tehát ő maga volt a megrendelés teljesítője s az érte járó fizetség bevételezője is.

Ifjabb HELTAI Gáspár hosszú életideje alatt műhelyének kiadványai leggyakrabban jelzik, hogy „*Helthaj Gáspár Műhelyében*” vagy pedig „*Helthaj Gáspár házánál az Ó Várban*” készültek.¹³ Az 1603. évi adószedők számadáskönyve szerint a *Domus Heltana*

⁵ *Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve.* 1600, 25, 35, 36. (A kolozsvári román állami levéltárban.)

⁶ *Kolozsvári adószedők számadáskönyve.* 1600, 1601. — *Kolozsvár városi tanács jegyzőkönyve.* 1611. I. 6. — *Kolozsvár-városi törvényszéki jegyzőkönyv.* 1611. 269. l. (I. h.)

⁷ *Kolozsvári unitárius egyházfiak számadáskönyvei.* 1614. 9. l. — *Adószedők ratioja.* 1613. 7 és 1614. 8. l. (I. h.)

⁸ *Adószedők számadáskönyve.* 1601. 5. l. — *Egyházfiak ratioja,* 1593, 111. l.; 1602, 374. l. (I. h.)

⁹ SZTRIPSZKY Hiador és ALEXICS György: *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbéli román fordításban.* 125. l. — GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története.* II. 384. l.

¹⁰ GÁL Kelemen. II. 213—15. l.

¹¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* XVII. 459. l.

¹² GÁL Kelemen. I. 50.

¹³ *RMK.* I. 257, 283. sz.

Typographica a *Vetus Castrum*-ban *Intra Moenia* állott, s évi adója 6 forintban volt megállapítva.¹⁴ A könyvnyomtató műhelyt személyesen bizonyosan addig az ideig vezette, amíg maga is előregedve, inkább választotta a város közigazgatási ügykezelésének intézését: az állandó elfoglaltságot jelentő városi jegyzői tisztséget. Erre a közéletben való részvételén kívül tanultsága is egyaránt képesítette. Bár a nyomdai termékek nem árulják el, mégis az 1611. évet merem a műhely vezetésében beállott változás idejéül megjelölni.

Ifjabb HELTAI Gáspárnak, mint választott polgárnak, különben is kötelessége volt a közügyek intézésében részt venni, éppen ezért mint értelmes, tanult embernek közreműködését valóban állandóan igénybe is vették. A polgárság bizalma mindenekelőtt beválasztotta a százférfiak (centumvirek) sorába, s mint ilyen tette le 1603. február 1-én RUDOLF császár és királynak a BASTA tábornoktól megkívánt hódolati esküt.¹⁵ Az 1600. évben városi tanácsi megbízásból két ízben is küldetett MIHÁLY vajdához Fehérvárra és egy ízben NÁPRÁGYI Demeter katolikus püspökhöz Gyaluba.¹⁶ Az 1600—2. években ismételtén és ismételtén megválasztották adószedőnek,¹⁷ majd az 1606. évben a királybírói tisztséget töltötte be.¹⁸ 1609-től az osztoztató bírósági jegyzőkönyveket vezette.¹⁹ Végezetül 1611. január 6-án a városi nótáriusságot ruházták reája, s ezt a tisztséget egészen haláláig meg is tartotta.²⁰ Mint jegyző maga vezette a történelmi vonatkozásokkal gazdagon átszőtt, gondolkodó főtől megfogalmazott, városi tanácsi jegyzőkönyvet, amely megérdemelné nyomtatásban való megjelentetését.

HELTAI magánéletéről fölötte keveset tudunk. Családjáról mindössze csak annyi ismeretes, hogy felesége 1614. április 26-án, egyik gyermeke 1593. szeptember 30-án, egyik leánya 1602. december 22-én, másik leánya pedig 1614. április 4-én hunyt el.²¹ Egyetlen életben maradt gyermekének kell tartanunk HELTAI Annát, Hosszú Tamás királybíró feleségét, mint akire még apja életében reászállott a könyvnyomtató műhely.

A városi tanács jegyzőkönyvében találtam feljegyezve: „1618. 10. Octobris Caspar Helthi, orbatus lumine, senio confect[us] obiit.”²² Tehát szemevilágától megfosztva, késő vénységében végelgyengülésben halt meg. Temetése harmadnapon ment végbe, mint azt az október 11-én megrendelt négyszeri harangozás bizonyítja.²³

Fentebb már megállapítottuk, hogy ifjabb HELTAI Gáspár a nyomda vezetését s így bizonyosan a tulajdonjogot is városi jegyzővé való választásakor adhatta át Anna nevű leányának, illetőleg LANG, másképpen Hosszú Tamás nevű vejének.

HELTAI Annát JAKAB Elek²⁴ s öutána csaknem mindenik szakírónk idősebb HELTAI Gáspár leányának tartja, holott kor szerint sem látszik valószínűnek, hogy asszony léteire késő vénységében vette volna át a könyvnyomtató műhely gondját-baját. Ezért sokkal elfogadhatóbb SZENT-MIKLÓSY László családtörténeti táblázata, amely ifjabb Gáspár gyermekeként tünteti fel,²⁵ aki azután a nyomda átvételekor éppen javakorában lehetett. HELTAI Anna ura, Hosszú Tamás azonban, aki városi közigazgatásban király-

¹⁴ Adószedők számadáskönyve. 1603. 13. l.

¹⁵ Erd. Orsz. gy. Eml. XVII, 459.

¹⁶ Sáfárok számadáskönyve. 1600. 25, 35, 36. l.

¹⁷ Adószedők számadáskönyve. 1600—02.

¹⁸ JAKAB E. II. 436. l.

¹⁹ I, II. 400. l.

²⁰ Városi tanácsi jegyzőkönyv. 1611.

²¹ Egyházfiak számadáskönyve. 1593. 111, 1602. 374, 1614. 9. l.

²² Városi közgyűlési jegyzőkönyv. 1618. 247. l.

²³ Egyházfiak számadáskönyve. 1618. 7. l.

²⁴ JAKAB E. II. 714—75. l.

²⁵ Szeőkefalvi SZENT-MIKLÓSY László: *A pákői Pákey (másképpen Tamás) család története.*

bírói tisztséget is viselt, gyakorlatilag aligha értett a könyvnyomtató mesterséghez, biznyság erre az a körülmény, hogy nemcsak 1621 táján bekövetkezett halála után, hanem már évekkel megelőzőleg is adat bizonyítja saját neve alatt nyomtató nyomda-vezető alkalmazását. (MAKAI, NYÍRÓ János).²⁶ Hosszú Tamás halála után özvegyének neve egyetlenegy ízben jelenik meg a nyomda és nyomdász megnevezéseképpen, ilyen formán: „Nyomtatta Colosvarat, Heltai Anna aszszony Műhelyében Szylvasi Andras, 1624.”²⁷

HELTAI Anna meddig élt és nyomdája mikor került utódai tulajdonába, ezt az adatok elégtelensége miatt annál kevésbé lehet megállapítanunk, mivel még az öröklés sorrendjét sem ismerjük. Bár tudjuk, hogy Hosszú Tamásnak és HELTAI Annának három felnőtt kort ért gyermeke maradt, mégpedig Borbála KERESKES Péterné, Margit Szőrös Mátyás városi tanácsos felesége és Tamás. KERESKES Péter foglalkozása a kereskmesterség, Hosszú Tamás mesterségét nem ismerem, de ő is föltétlenül iparos, mígnem Szőrös Mátyás tanult ember lévén, így a Hosszú-gyermekek közül — úgy látszik — a Szőrös-család vonalára szállott át a nyomda öröklése. Ezt különben abból a helyzetből is sejt-hetjük, hogy bár mindhárman hagytak maguk után utódokat, a jelentkező adatok mégis inkább csak a Szőrösök tulajdonosságáról emlékeznek meg, jóllehet szó van Hosszú (LANG) *Tamás fia András*ról is, aki 1644-ben a Szőrösökkel együtt tért volna át a református hitre.²⁸ Az ő szerepe azonban még egészen tisztázásra vár.

A HELTAI-nyomda életében még ma sem látjuk világosan a Szőrös-család szerepét s így még azt sem lehet biztosan megállapítanunk, hogy a számba jöhető nemzedékek egyes tagjai miképpen birtokolták e nagyjelentőségű műhelyet. Erre vonatkozó minden eddigi közlemény is csak találgatáson alapszik, sajnálatos körülmény tehát, hogy annak végleges tisztázására — a fellelhető eredeti forrásoktól nagyon távol — többé már nem vállalkozhatunk. Mindezekért csupán a tekintetbe jöhető családtagokat sorolom fel, megemlítve az öröklési lehetőségeket.

A nyomda tulajdonjogának — az öröklési sorrend szerint — HELTAI Anna özvegy Hosszú Tamásné révén a XVII. század harmadik évtizedében leányát, Hosszú Margitot id. Szőrös (RAU, RAW, RAVIUS) Mátyás városi tanácsos feleségét kellett volna illetnie, ámde ő 1623. november 14-én elhunyt,²⁹ holott anyja, a nyomda mind ez ideig való tulajdonosa, még 1624-ben is élt.³⁰ Maga HELTAI Anna mikor fejezte be életét, nem tudom megmondani, minthogy az a körülmény, hogy a nyomdatermékeken nevére ezután többé már nem találunk, mit sem jelent, hiszen örököseinek neve is évtizedeken keresztül csak olykor-olykor került reá a nyomtatványokra.

Az egykori osztoztatási jegyzőkönyvek egyes tételei alapján meg kell állapítanunk, hogy Kolozsvár városának örökösödési jogszokása szerint az elhalt szülő vonalán történt öröklés az osztoztatáskor nem az életben levő házastársra, hanem egyenesen a gyermekekre szállt, s ezért a tárgyaláson, amelynek szabályszerűségéért a városi tanácstól megválasztott osztoztató bírák feleltek, a kiskorúak érdekét az elhunyt szülő két legközelebbi hozzátartozójának kellett képviselnie. Ilyeténképpen tehát mind JAKAB Elek, mind FERENCZI Zoltán állítása ellenére,³¹ Hosszú Tamásné utáni örökségüket nem legidősebb gyermeke férjének, hanem közvetlenül az unokáinak kellett kezükbe venniök. Tudjuk ugyanis, hogy az 1637-ben meghalt idősebb Szőrös Mátyás első feleségétől, Hosszú Margittól két fia maradt: ifjabb Mátyás, a hirhedtté vált kolozsvári szász unitárius pap

²⁶ RMK. I. 494, 504, 539, 542. sz.

²⁷ RMK. I. 542. sz.

²⁸ GÁL Kelemen. II. 181. l.

²⁹ *Unitárius egyházjak számadáskönyve*. 1623. 12. l.

³⁰ RMK. I. 542. sz.

³¹ JAKAB E. II. 693. — Ferenczi Z.

és a magyaratartó, gazdag, bátor és könnyű lelkiismeretűnek mondott András, aki 1644-ben elhagyta unitárius vallását, reformátussá lett.³² A két testvér közül András bátyjának mondotta ifjabb Mátyást,³³ s minthogy az utóbbi már 1618-ban megnősülhetett,³⁴ a papok pedig hosszas tanulmányai miatt legkorábban, ha 25—26 éves korukban gondolhattak házasságkötésre, e körülményből következőtve, ha a két testvér között nagyobbcska korkülönbség is lett volna, anyjuk halálakor már a világi életpályát választott Andrásnak is föltétlenül nagykorúnak kellett lennie. Tehát nagyanyjuk halálakor bármelyikük azonnal is átvehette örökségét, s ezért idősebb Szörös Mátyást minden habozás nélkül ki is kapcsolhatjuk a nyomdatulajdonosok sorából.

Ezek után most már az volna a kérdés, hogy a két unoka közül mégis melyiknek jutott kezébe e nagyjelentőségű kulturális kincs! A szokás szerint az idősebbiknek, vagyis ifjabb Mátyásnak kellett volna örökölnie, de hihető, hogy ő biztos és állandó fizetésre megválasztott pap lévén, ingatlannal vagy készpénzzel elégtetett ki. Abból a körülményből, hogy e könyvnyomtatóműhely legutolsó kiadványa tulajdonosul 1660-ban Szörös Jánost nevezi meg,³⁵ valószínűnek tartjuk, hogy a tipográfia az András vonalára szállott. Ugyanis Andrásnak két fia volt: János és Péter. Közülük János az idősebbik,³⁶ róla még annyit tudunk, hogy öccsével együtt 1647-ben címeres nemeslevelet nyert,³⁷ s hogy életideje 1686-ig terjedt; ebben az évben ugyanis mint városi juratus assessor hunyt el.

Bármilyen legyen is az igazság e nagymúltú intézmény leányági tulajdonosainak személyére vonatkozólag, ez a körülmény egyáltalában nem változtat azon a helyzeten, hogy egyikük sem tudta meglátni örökségükben azt a nagy szellemi, sőt anyagi erőt, amelyet méltó kezekben jelentett volna. Pedig volt idő, amikor még a fehérvári nyomdánál is jobban fel volt szerelve, így KÁROLYI Zsuzsánna fejedelemasszony felett tartott halotti beszédeknek csak egy részét nyomtatta a fejedelmi tipográfus, míg nem másik része VÁLASZÚTI András kolozsvári nyomdavezető műve.³⁸ De ennél még határozottabb bizonyíték az az adat, hogy idősebb RÁKÓCZI György fejedelem a kolozsvári könyvnyomtatóműhely matrica-készletét 1635-ben kölcsönvette a fehérvári nyomda számára.³⁹

A HELTAI-nyomda 1660-ban megszűnván, a Szörös-család tagjai közül olykor-olykor még felbukkanó személyeknek többé már annyi közül sincsen a könyvnyomtatáshoz, mint volt addig, amíg e műhely az ő tulajdonukban volt. Lehetséges, hogy idősebb Mátyás gögös, összeférhetetlen és erőszakos természetéből nemcsak két fiába, hanem a további utódok vérebe is átment valami, ami azután polgártársaiktól is elkülönözte, és elválasztotta őket a kézműves mesterségtől is.

FRANC Ádámnak 1667. február 15-én Amsterdamban keltezett levele szerint e nyomda elkopott anyaga még mindig RAVIUS-kézben volt, s bárha a kolozsvári unitáriusok — úgy látszik — ismét életre szerették volna kelteni, de FRANC nem javallotta s mint nyomdász, a vezetését sem vállalta.⁴⁰ Egészen bizonyos tehát, hogy többé nem is hozták helyre.

HEREPEI JÁNOS

³² JAKAB E. II. 647, 649. l.

³³ *Törvénykezési jegyzőkönyv.* 1638. 11. l. és *Segesvári Bálint krónikája.* (Erdélyi Történelmi Adatok. IV. 215. l.)

³⁴ *Sáfárok számadáskönyve.* 1618. 143. l.

³⁵ *RMK.* I. 956. sz.

³⁶ *Törvénykezési jegyzőkönyv.* 1660. 314. l.

³⁷ SÁNDOR Imre: *A Szebreös család polgári és nemesi címere.* (Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. 1917. 204. l.)

³⁸ HEREPEI János: *Könyvészeti tanulmányok.* 8—9. l.

³⁹ HEREPEI János: *A Heltai-nyomda sorsa.* (Magy. Könyvszle. 1957. 55. l.)

⁴⁰ BENCZÉDI Gergely: *If. Franc Ádám levele.* Keresztény Magvető. 1888. 37. l.